

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч.Айтматов атындагы ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
К.Карасаев атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ
Б.Н.Ельцин атындагы КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Д. 10.13.014 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК:811.512.1:809.434.1(575.2) (043.3)

АЙДОГМУШ ЭРДАЛ

ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЗООНИМДЕР

10.02.06 – түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2014

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Кыргыз тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Садыков Ташполот

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Атакулова Мээрим Абдыкеримовна

филология илимдеринин кандидаты
Каратаева Сонайым Кубатбековна

Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы, дареги:
Каракол ш., Ж.Абдырахманов көч., 103, 722200

Диссертация 2014-жылдын 23-майында саат 10.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.13.014 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720040, Бишкек шаары, Манас проспекти, 27.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын, К.Карасаев атындагы БГУнун, Б.Н.Ельцин атындагы КРСУнун илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а; 720071, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27; 720071, Бишкек ш., Киев проспекти, 44.

Автореферат 2014-жылдын 22-апрелинде жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Л.Сулайманова

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Тилдерди тектештирме жана типтештирме өңүттөн салыштырып иликтөө, этномаданий код катары тилдин тарыхын ал тилде сүйлөгөн элдин тарыхы менен биримдикте изилдөө азыркы лингвистика илиминдеги өзөк маселелерден экендиги анык. Мындай изилдөөлөр жеке эле тектеш тилдердин ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктарды ачып көрсөтүүгө өбөлгө түзбөстөн, алардын тектеш эмес тилдер менен болгон алака-байланыштарын аныктоого да мүмкүнчүлүк түзөрү талашсыз. Ошол эле маалда тилдин бардык деңгелдери эл тарыхы менен бирдей карым-катышта болуп, улуттук маданияттын ар кандай элемент-көрүнүштөрүн бирдей даражада чагылдыра бербестиги да бышык. Бул жагынан эл тарыхы менен улуттук маданиятты түздөн түз чагылдырган тармак тилдин сөздүк курамы болсо, анын грамматикалык системасы жана фонетикалык жүйөсү көбүнесе логикалык ойлом менен тикелей байланышып, тарыхый-маданий көрүнүштөрдү кыйыр түрдө чагылдырары анык. Ал эми сөздүк курамындагы лексика-семантикалык катмарлардын ичинен жан-жаныбар, айбанат аталыштарын ичине камтыган зоонимиялык лексика көчмөндөр маданиятынын өкүлү болгон кыргыз жана түрк элдеринин тарыхы менен менталитетин өзгөчө чагылдырары шексиз. Демек, диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу, биринчиден, түркологиянын теориялык парадигмасында орун алган өйдөкүдөй проблемалык жагдай менен шартталса, экинчиден, кыргыз жана түрк тилиндеги зоонимдер структура-семантикалык өңүттөн алгач ирет салыштырып иликтенип жаткандыгы менен аныкталат.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Бул диссертациялык изилдөөнүн темасы К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз тил илими кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты - зоонимиялык аталыштардын кыргыз жана түрк тилиндеги жалпылык жана айырмачылыктарын ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн милдеттери. Өйдөкү максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкү милдеттерди аткаруу талап кылынат:

- 1) айбанат аталыштарын камтыган зоонимиялык лексиканын жалпы түркологияда, түрк жана кыргыз тил таанымында изилдениш тарыхына сереп салуу;
- 2) эки тилдеги зоонимдердин толук курамын аныктоо;
- 3) эки тилдеги зоонимдердин маанисин, жасалыш жана аталыш жолдорун териштирүү;
- 4) эки тилдеги зоонимдердин тарыхый катмарларын аныктоо;
- 5) эки тилдеги зоонимдердин салыштырма контекстин изилдөө;
- 6) эки тилдеги зоонимдердин фразеологизм, макал-лакаптардын тутумунда колдонулушун талдоого алуу;

7) түрк жана кыргыз тилиндеги зоонимдердин курамында орун алган жалпылык жана айырмачылыктарды ачып көрсөтүү.

Иштин илимий жаңылыгы. Диссертациялык ишти аткарууда зоонимдерге байланыштуу бай факты-материалдар, илимий-теориялык адабияттар, көз караштар, концепциялар кеңири талдоого алынды жана мунун натыйжасында кыргыз жана түрк тилиндеги зоонимиялык аталыштардын салыштырма контексти ачып көрсөтүлдү. Бул жагынан төмөнкү натыйжалар диссертациялык иштин илимий жаңылыгы деп табылат:

1. Түрк жана кыргыз тилиндеги зоонимдердин салыштырма планда алгач ирет иликтөөгө алынышы, кыргыз-түрк зоолексиконунун толук курамынын илимий айлампага киргизилиши жана мунун натыйжасында антропо-когнито-семио-лингвистикалык багыттагы болчок изилдөөлөргө өбөлгө түзүлүшү.

2. Түрк жана кыргыз тилиндеги зоонимдердин изилдениш тарыхынын териштирилиши.

3. Түрк жана кыргыз тилиндеги зоонимдердин жасалыш жана аталыш негиздеринин аныкталышы.

4. Түрк жана кыргыз тилиндеги зоонимдердин структурасы жана семантикасынын, этимологиясы жана тарыхый катмарларынын айкындалышы.

5. Түрк жана кыргыз тилиндеги зоонимиялык аталыштардагы жалпылык менен айырмачылыктын ачып көрсөтүлүшү жана мунун натыйжасында кыргыз-түрк салыштырма лексикологиясынын зоонимиялык негизинин түптөлүшү.

Иштин теориялык жана практикалык мааниси. Түрк жана кыргыз тилиндеги зоонимдердин толук курамынын илимий айлампага киргизилиши, үй жана жапайы айбанат аталыштарынын жасалыш жана аталыш жолдорунун аныкталышы, зоолексиканын тарыхый катмарларынын айкындалышы, эки тилдеги салыштырма контекстин ачып көрсөтүлүшү жана мунун натыйжасында алынган илимий натыйжалар, чыгарылган теориялык бүтүмдөр тектеш тилдердеги зоонимиялык аталыштардын антропо-этно-когнито-лингвистикалык, лингвокультурологиялык өңүттөрүн тереңден иликтөөгө жана жана мунун натыйжасында эки тилдин салыштырма-тектештирме лексикологиясын иштеп чыгууга, котормо, түшүндүрмө, этимологиялык, синонимдик сөздүктөрдү түзүүгө өбөлгө түзөрү анык.

Диссертациянын колдонмо мүнөздөгү натыйжалары жождордун филология, түркология, педагогика жана чыгыш таануу багытында билим алып жаткан студенттер, магистранттар жана аспиранттар үчүн адистик курстарды окууда, лексикология боюнча семинардык сабактарды өткөрүүдө, салыштырма типология боюнча окуу китептерди, колдонмо куралдарды, терминологиялык сөздүктөрдү түзүүдө көмөк көрсөтөрү шексиз.

Иштин коргоого сунушталган негизги жоболору:

1. Тил системасынын курамдык бөлүктөрү катары анын бардык деңгээлдери тарыхый тажрыйба менен бирдей катышта болуп, улуттук

маданияттын элемент-көрүнүштөрүн бирдей даражада чагылдыра бербейт. Чындык менен улуттук маданиятты түздөн түз чагылдырган деңгээл катары тилдин сөздүк курамы табылса, логикалык ойлом менен тикелей байланышып, тарыхый-маданий көрүнүштөрдү кыйыр түрдө чагылдырган деңгээл катары анын грамматикалык системасы табылат.

2. Зоонимиялык аталыштар тектеш эки тилдин сөздүк курамындагы туруктуу жана өзгөрүлмөлүү тарыхый катмарлардын башын бириктирген өзгөчө лексика-семантикалык топту түзөт. Булардын ичинен туруктуу катмар эки тилдин чыгыш тегиндеги жалпылыктар менен шартталса, өзгөрүлмөлүү катмар алардын андан кийинки ар башка маданий контекстте өнүккөндүгү менен шартталат.

3. Зоонимиялык аталыштар түрк жана кыргыз тилинин тарыхын изилдөөдөгү жана эки тилдин салыштырма лексикологиясын иштеп чыгуудагы баалуу лингвистикалык булак деп табылат.

4. Эки тилдеги зоонимдердин толук курамынын, жасалыш, аталыш жолдорунун, тарыхый катмарларынын аныкталышы, салыштырма контекстин ачып көрсөтүлүшү система-структуралык парадигманын натыйжасы катары тектеш тилдердеги зоонимиялык аталыштарды антропо-этно-когнито-лингвистикалык, лингвокультурологиялык жаңыча өңүттөрдөн иликтөөгө негиз болот.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иштин максат-милдеттеринин аныкталышы, илимий адабияттарга сереп салынышы, факты материалдардын топтолушу, талдап териштирилиши, сыпаттап баяндалышы, тиешелүү бүтүмдөрдүн чыгарылышы, коргоого коюлган теориялык негизги жоболордун такталышы, илимий натыйжалардын алынышы изденүүчүнүн жеке салымы деп табылат.

Иштин апробацияланышы. Иш К.Карасаев атындагы БГУнун кыргыз тил илими кафедрасынын кеңейтилген жыйынында талкууланып, коргоого сунуш кылынды. Иштин мазмуну боюнча Жаш түркологдордун V эл аралык симпозиумунда (Бишкек, 25-27.04.2012), Эл аралык дүйнөдө түрк тилдерин үйрөтүү симпозиумунда (Истамбул, 30.05-01.06 2013), II эл аралык түрк дүйнөсүн изилдөө симпозиумунда (Нийде, 18-22.03.2014) баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын темасы боюнча 9 илимий макала жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү. Иш үч баптан, киришүү жана корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө теманын тандалышы, изилдөөнүн актуалдуулугу, милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык базасы, изилдөө материалдары, изилдөөнүн теориялык жана практикалык баалуулуктары, коргоого коюлуучу жоболору, иштин апробацияланышы, изилдөөчүнүн жекече салымы, иштин түзүлүшү жөнүндө кыскача маалыматтар камтылган.

Иштин биринчи бабы «Зоонимдердин изилдениш тарыхына сереп» деп аталып, үч параграфтан турат да, анда айбан аталыштарынын түркологияда, түрк жана кыргыз тил илиминде изилдениш тарыхына сереп салынат.

Жалпы тил илиминде айбан аталыштары боюнча бир топ илимий иштер бар. Аларда жаныбарлар аттарынын лексика-семантикалык топтору, негизинен, синхрондук аспектиде каралат. Зоонимдердин семантикалык, сөз жасоо жөндөмдүүлүгү, прагматикалык мүмкүнчүлүгү жана алардын туунду маанилери изилденет. Жалпы тил илиминде В.В. Виноградов, О.С. Ахманова, В.А. Архангельский, В.Н. Телия, Д.О. Добровольский, Ю.П. Солодуб ж.б. эмгектери зоонимдерге арналган.

Түрк тилдеринин лексикасын салыштырма-тектештирме планда изилдөө иштерин белгилүү окумуштуу Н.К. Дмитриев колго алган [Дмитриев, 1960]. Ал сөздөрдү лексика-семантикалык жактан бир нече топ боюнча бөлүштүрүп, аларга изилдөөнү сунуштаган.

Түрк тилдериндеги айбан аталыштарын тектештирме-салыштырма планда биринчи жолу А.М. Щербак изилдеп, «Түрк тилдериндеги жапайы жана үй жаныбарларынын аталыштары» (1961) аттуу макаласында жапайы жана үй жаныбарларынын аталыштарын салыштырма-этимологиялык аспектиде карап, түрк тилдеринде жаныбарлардын аталыштары алардын түрү, жашы, өңүнө карата шартталгандыгын белгилеген.

Ал эми «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» деген фундаменталдуу эмгекте Ф.Г. Исхаковдун «Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков», Н.А.Баскаковдун «Состав лексик языка и структура слова», В.Ф. Вешилованын «Глаголы движения в турецком языке», С.А. Бурнашеванын «Некоторые вопросы лексик татарского языка» сыяктуу макалалары камтылган. Булардын ичинен Ф.Г. Исхаковдун макаласында адамдын анатомиясына байланыштуу сөздөр менен бирге мал чарбачылыгына байланыштуу бир нече сөз да каралган.

Н.К. Антоновдун «Материалы по исторической лексике якутского языка» аттуу эмгегинде якут тилиндеги мал чарбачылыкка байланыштуу сөздөрдүн бир катары каралып, алардын башка түрк тилдерине болгон карым-катышы жөнүндө айрым ойлор айтылган [Антонов, 1971].

Айрым түрк жана монгол тилдери боюнча мал чарбачылыкка байланыштуу терминдерди тактоого жана аларды изилдөөгө арналган атайын илимий иштер жүргүзүлүп, терминологиялык сөздүктөр түзүлүп,

кандидаттык диссертациялар аткарылган. Буга мисал катары Т. Дүйшөналиеванын «Киргизские народные термины животноводства» (1969), Э.Ч. Бардаевдин «Номадная лексика монгольских народов» [1976], П. Ашировдун «Животноводческая лексика в туркменском языке» [1974], Т. Ходжамбердиевдин «Животноводческая лексика узбекского языка» [1974], Т. Уруповдун «Узбекская овцеводческая терминология» [1964] өндүү диссертациялык иштерин кошууга болот.

Белгилүү түрколог К. Мусаевдин «Түрк тилдери лексикасынын тектештирме өңүттөрү» [1975] аттуу эмгегинде сөздөрдүн лексика-семантикалык топтору менен катар айбанат аталыштары да лингвистикалык илимий жактан изилдөөгө алынган. Аталган монографияда кыпчак группасына кирген батыш түрк тилдеринин лексикасындагы айрым топтор менен катар номадалык лексикада ареалдык планда башка түрк тилдери менен болгон катышына айрыкча көңүл бурулган. Бул иштин биринчи бөлүмү «Жаныбарлардын аталышы» деп аталып, глоттохронологиялык өңүттөн мүнөздөлөт. Жалпы маанидеги айбан аталыштарын (*мал, үйүр*), ошондой эле үй жана жапайы жаныбарлардын аттары (*уй, кой, чочко, мышык, эшек, ат, коён, арстан*) тектеш эмес тилдерден табылып мындай жыйынтык чыгарылган: мал багуу байыртадан бери эле түрк элдеринин негизги чарбачылыгы болуп келген жана бул тармак боюнча түрк терминологиясы жалпы түрк мезгилинде калыптанган. Анда мал чарбачылыгын, негизинен, *кой, ат, төө* түзгөн [Мусаев, 1975].

К.М. Мусаев зоонимдердин инновациялык семантикасына да кеңири токтолот. Бул өзгөчөлүк *mal, tuvar, koj, tomuz* лексемаларынын метафора, метонимия, синекдоха сыяктуу булактардын натыйжасында пайда болгон өтмө маанилери көп маанилүү сөздөрдүн жасалышында байкалат. Алсак, *мал* сөзү байыркы мезгилдерде '*ат*' маанисинде болсо, убакыттын өтүшү менен өтмө мааниге ээ болуп, бир семантикалык уядан чыгып, омоним сөздөрдүн катарын пайда кылган: *mal* (жаныбар маанисинде), *mal* (кой маанисинде), *mal* (товар маанисинде) [Мусаев, 1975: 43].

К. Ибрагимовдун «Древнетюркские названия животных в лексике современных тюркских языков» [1975] аттуу диссертациясында түрк тилдериндеги айбан аталыштарын тектештирме-тарыхый өңүттөн изилдөө максаты көздөлөт. Анда байыркы жана орто кылымдагы түрктөргө тиешелүү жазма эстеликтерде кездешкен жана азыркы түрк тилдеринде кеңири колдонулган куштардын, курт-кумурскалардын, балыктардын, бакалардын, жапайы жаныбарлардын аталыштары иликтенет.

Т.Д. Жанузаков өзүнүн «Казак ономастикасынын очерктери аттуу» [1982] эмгегинде түрк тилдериндеги зоонимикага өзгөчө көңүл бурган. Бирок мында зоонимиянын мотивациялык негизги аспектинде караганда салыштырма өңүттөрү кененирек изилденген [Жанузаков, 1982].

Түрк изилдөөчүсү Селжан Саглыктын «Түркмөн тилиндеги айбан аталыштары» аттуу макаласында жаныбарлардын түркмөн тилиндеги терс мааниде колдонулуш өзгөчөлүктөрү териштирилет.

Мелек Нур Фидандын «Түркчөдө жаныбар балдарына коюлган аттар (кыпчак тобу)» [2011] аттуу эмгегинде кыпчак тобуна кирген кыргыз, казак, кумык, карачай, малкар, татар, башкырт, караим тилдердеги айбандардын, адамдардын балдарынын жана жаш өсүмдүктөрдүн аттары жөнүндө сөз болот.

Түрк тилинде айбан аталыштары бир катар эмгектерде атайын иликтөөлөргө алынган. Алсак Кемал Гүлердин «Камусул-мухит котормосундагы түркчө айбан аталыштары» (Kamusul-Muhit Tercümesindeki Türkçe Hayvan İsimleri) аттуу изилдөөсүндө эстеликте зоонимдердин азыркы мезгилдеги шайкештиктери, андагы жалпылык менен айырмачылыктары каралган [2006].

А.Жаферолунун «Филологияда инсан жана зоонимдердин тектештиги» (Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği) [1968] аттуу макаласында түрк тилдериндеги адамга да, айбанга да тиешелүү *bala* - бала, *oğul*, *kiçik* - *küçük*, *çocuk* - *çoçka* өңдүү аталыштардын мааниси, колдонуу өзгөчөлүгү иликтенген.

Шериф Али Бозкапландын «Кутадгу Билигдеги айбан аталыштары жөнүндө (2007) («Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme») аттуу макаласында түрк тилине тиешелүү жазма эстеликтердеги айбан аталыштары, эски жана жаңы түркчөдө колдонулган айбан, куш аттары иликтөөгө алынып, алардын тилдик өзгөчөлүктөрү каралган. Алар эстеликте канча жолу колдонулары белгиленип, мисалдары менен көрсөтүп берген. Мисалы, *yilki* - жылкы 25 жолу, *yılan* - жылан 8 жолу, *teke* – теке 2 жолу, *öküz* - өгүз 1 жолу, *kozu* - козу 14 жолу, *kurt* - карышкыр 5 жолу, *it* - ит 14 жолу, *arслан* - арстан 17 жолу колдонулган. Булардын ичинен эң көп колдонулганы - *ат жаныбары*. Жалпысынан алганда, Кутадгы Биликте зоонимдердин 79 түрү 395 жолу кайталанып колдонулган экен [2007].

Эртан Беслинин «Эски жана орто түркчөдөгү зоонимдердин этимологиясы» деген докторлук ишинде да айбан аталыштары илимий иликтөөгө алынган. Бул иш «An Etymological Dictionary of Old and Medieval Turkish Animal names» [Oxford, 1972], “The Etymological of Turkish language” [Ankara, 1999], А.М.Щербактын «Названия домашних и диких животных в тюркских языках» [1961], «Лексика» [1977] аттуу эмгектердин негизинде жазылган. Жыйынтыгында 155 айбан аталышынын чыгыш теги чечмеленген «Эски жана орто түрк тилиндеги зоонимдердин этимологиясынын сөздүгү» аттуу эмгек сунушталган [2010].

Кыргыз тилинде зоонимдердин тилдик өзгөчөлүктөрү Б.О. Орузбаеванын «Манас» эпосундагы жалпы аттар» аттуу макаласында каралган. Ал учурда зоонимдер атайын изилдөөгө алына электиги эске алынып кыргыз маданиятынын энциклопедиясы болгон «Манас» эпосунда ономастикалык, анын ичинде зоонимиялык материалдар илимий айламга киргизилген.

«Манас» эпосунун лексикасы, фразеологиясы жана ономастикасына байланыштуу бир катар диссертациялык иштер корголгон [Сапарбаев, 1975; Эгембердиев, 1980; Жумакунова, 1988; Бейбутова, 1988]. Мында эпостогу

антропонимдерди иликтеген А.Бороновдун эмгегин, өзгөчө зоономияга арналган бөлүмүн белгилей кетүү абзел [Боронов, 1989].

А.Биялиевдин «Киргизские народные термины промысловой охоты» аттуу эмгегинде кээ бир жаныбарлардын аталыштары изилденип анда, негизинен, аңчылыкка байланыштуу сөздөргө көңүл бурулган [Биялиев, 1972].

Кыргыз тилиндеги мал чарбачылыгына байланыштуу терминдер тилдин сөздүк курамынын байышында зор роль ойногондугун ачып көрсөтүү максатында окумуштуу Т.Дүйшөналиева «Кыргыз тилиндеги мал чарбачылыгына байланыштуу элдик терминдер» аттуу диссертациялык ишин коргогон [Дүйшөналиева, 1972]. Бул иште үй жаныбарларынын жынысына, өңүнө, жашына, добуш салышына, табигый өзгөчөлүгүнө, дене-түзүлүшүнө ж.б. белгилерине байланыштуу атоолор кеңири териштирилген.

Кыргыз тилиндеги зоонимдердин келип чыгышына байланыштуу өзгөчө эмгек катары К.Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү» [1988], «Сөздөр кантип жаралган» [2009] аттуу китептерин эсептөөгө болот. Анткени мында кыргыз тилиндеги кээ бир сөздөрдүн келип чыгышы менен катар бир топ зоонимдердин этимологиясы да каралып, үй жана жапайы зоонимдердин пайда болушу, кабыл алынышы, жасалыш жолдору жана айрым аталыштардын келип чыгышы боюнча божомолдор айтылган.

Кыргыз тилиндеги айбан аталыштарын «Манас» эпосуна таянып изилдеген Г.Кушбакованын «Зоонимы кыргызского языка» аттуу диссертациясында айбандарга коюлган аттар кеңири талдоого алынган. Анда зоонимдердин пайда болушунда экстралингвистикалык жана лингвистикалык факторлор, зоонимдердин классификациясы жана алардын өзгөчөлүктөрү, «Манас» эпосундагы зоонимдердин колдонулуш жыштыгы биринчи жолу илимий жактан иликтенген [Кушбакова, 1989].

С.Сыдыковдун «Алтай тилдериндеги номадалык лексика» аттуу макаласында үй жаныбарларынын аталыштары башка түрк тилдерине салыштырылып иликтенген [Сыдыков, 1991]. Аталган макалада түрк тилдерине монгол тилинен кирген айбан аталыштары талдоого алынган. Түрк тилдериндеги *уй, кой, жылкы, төөгө* байланыштуу лексемалар ар тараптан салыштырылып, алардын тилдин сөздүк курмындагы орду кеңири изилденген. Эмгек кыргыз тилиндеги зоологиялык лексикага арналган эң маанилүү иштерден деп табылат.

Р.Р.Гумбатова «Семантика и функционирование зоонимов в русском и кыргызском языках» аттуу диссертациясында зоонимдерден жасалган паремиологиялык бирдиктер менен фразеологиялык түрмөктөрдүн колдонуш өзгөчөлүктөрүн салыштырма планда изилдеген [Гумбатова, 2011].

Диссертациянын экинчи бабы «Үй айбан аталыштарынын структурасы жана семантикасы» деп аталып, анда түрк жана кыргыз тилиндеги үй зоонимиялык аталыштарынын структурасы менен семантикасын иликтөө максаты көздөлөт.

Түрк жана кыргыз эли көп кылымдар бою мал чарбачылыгы менен алектенгендиктен айбандарга байланыштуу сөздөр дээрлик өнүккөн. Анткени жаныбарлардын аталыштарына байланышкан сөздөрдүн молдугу ошол элдин чарбачылыгында, жашоосунда маанилүүлүгү менен түшүндүрүлөт [Губогло, 1971: 219].

Ал эми түрк тилинде кыргыз тилине салыштырмалуу айрым жаныбарды жынысына, жашына ылайык атаган сөздөр (өзгөчө жүк ташуучу айбандар) өтө эле сейрек кездешет.

Бул бапта майда жандыктардын аталыштары, бодо мал аталыштары, малдын жынысына байланыштуу аталыштар, мал баласы аталыштары, малдын жаш өзгөчөлүгүнө байланыштуу аталыштар, айбандардын өңүнө карата аталыштар, уйга байланыштуу аталыштар, жылкыга байланыштуу аталыштар, малдын мүнөзүнө байланыштуу аталыштар, малдын башка белгилерине байланыштуу аталыштар, малды башкарууда колдонулган тууранды сөздөр, үй жаныбарларын багууда колдонулган сөздөр, татаал айбан аталыштары, унаага байланыштуу аталыштар, итке байланыштуу аталыштар, мышыкка байланыштуу аталыштар, айбанаттын ылаң аталыштары, үй канаттууларынын аталыштары сыяктуу бөлүмдөр берилген.

Жандык - *davar* сөзү. *Жаныбар* маанисинде айтылган *жандык* сөзү *жан+дык* бөлүктөрүнөн турат. Бул сөздү кабыл алганга чейин кыргыз тилинде *тын* деген сөз ушул эле мааниде колдонулуп келген. *Жан* сөзүнө

-*лык* мүчөсү жалганып *жандык* сөзү жасалган. Бул мүчө азыр кыргыз тилинде -*луу* болуп айтылат. Мисалы: *баалуу*, *жандуу* ж.б. Ал эми *жандык* сөзүндө байыркы калыбында сакталып -*дык* бойдон калып, *к* тыбышы үндүүгө айланган эмес [Сейдакматов, 1988: 27]. *Жандык* сөзү азыркы *жандуу* деген сөзгө мааниси боюнча да, теги боюнча да туура келет.

Түрк тилинде кой жана эчкиге берилген орток ат же алардын үйүрү *davar* - *жандык* деген мааниде айтылат. Ал эми кыргыз тилинде болсо биринчи маанисинде бардык жан-жаныбарларды туюндурса, экинчи маанисинде *майда мал*, *кой-эчкини* билдирет.

Көчмөн чарбадагы элдерде *кой* багуу жашоо-турмуш деңгээлин аныктоочу көрсөткүчтөрдүн бири деп табылат. Кой эти, сүтү, териси, жүнү көчмөн калктын жашоосунун негизин түзүп, түрк жана монгол тилдеринде чарбанын бул тармагын туюндурган бай лексика калыптанган.

Кыргыз, кыпчак тобундагы түрк тилдер үчүн негизинен *кой* деген форма мүнөздүү болсо, огуз тилдер үчүн *койун* / *коуйн* формасы мүнөздүү, ал эми Волга боюндагы кыпчак группасындагы татар, башкыр, чуваш тилдери үчүн *кой* деген терминдин колдонуу сферасы тарыйт. Элдик оозеки чыгармаларда, туруктуу сөз айкаштарда же макал-лакап сөздөрдүн курамында гана жолугуп, азыркы адабий тилде башк. *харык*, тат. *сарык*, чув. -*сурах* деген сөздөр менен туюнтулат

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *кой*, *кон*, *койын* формасында учурайт. Бул формалардын ичинен *гойун* / *коуйн* деген түрү уйгур жазма эстеликтерине мүнөздүү [Сыдыков, 1991: 66].

Монгол тобундагы тилдеринин кээ бирлеринде сөздүн аягына *-ун* деген морфологиялык элемент качандыр бир мезгилдерде сөзгө кичирейтүү маани берген элементтердин болгондугу жана ал байыркы түрк тилдеринде кеңири колдонулган мүчөлөрдөн экендиги, кийин ал өз маанисин жоготуп, сөздүн негизинен ажырагыс болуп ширешип кеткендиги белгиленип жүрөт [Щербак, 1961: 110].

Ошентип, *кой / koyun* сөзү жалпы ат маанисинде айтылат. Муну менен бирге койдун төлүнө, жашына, эркек-ургаачысына жана өң-түсүнө карата айтылган сөздөр салыштырылган тилдерде ондоп саналат.

Түрк жана кыргыз тилдеринде *кой - koyun* лексемасынан *койчу - koyun çobani*, *кой чарбасы - koyun işleri* деген туундулар келип чыгат.

Кыргыз тилинде койдун тобу *короо* деген сөз менен берилсе, түрк тилинде *sürü* деп аталат.

Үчүнчү бап «Жапайы жаныбар аталыштарынын структурасы жана семантикасы» деп аталып, анда жапайы айбан аталыштары, айбандарга коюлуучу аттар, куш аталыштары, курт-кумурска аталыштары, жер-сууда жашоочулар, сойлоп жүрүүчүлөр, зоонимдерден уюшулган фразеологизмдер, түрк жана кыргыз маданиятында зоонимдердин орду, түрк жана кыргыз тилдериндеги зоонимдердин номинациялык негиздери, зоонимдердин тарыхый катмарлары иликтөөгө алынган.

Түрк жана кыргыз тилиндеринде талаа-түздө, токой-тоодо адамдардан алыс жашаган айбандар *жапайы жаныбар / yabani hayvanlar* деген татаал сөз менен аташат.

Арстан /арслан/ arslan// aslan лексемасы - тыкыр сары жүндүү, эркектеринин тармалданган чоң жалы бар, мышык түркүмүнө кирүүчү ири жырткыч айбан. Жаныбар падышасы эсептелген эң чоң жырткыч арстандын атынын келип чыгышы жөнүндө айтылган бир катар божомолдор бар.

Э.В.Севортян бул сөздү *арс+лан* деген бөлүктөргө бөлүп, *арс* уңгусу *арсылда* деген сөздөгү жапайы жырткычтардын арылдашын туураган сөз деп карайт, *-лан* мүчөсүн кыймыл-аракеттин аткарылышын көрсөтүүчү мүчө деп эсептейт [Севортян, 1974: 177]. О.Прицак *арстан* сөзүн *барс+лан* деген бөлүктөргө ажыратып, *барс* сөзү иран тилинен кабыл алынган, *-лан* мүчөсү коллективдүүлүктү билдирет деп эсептейт [Прицак, 1998].

Байыркы түрк тилинде *арсал* сөзү «сары, куйкул сары» деген маани берген [ДТС: 55]. Мына ушул сөздүн аяккы *ал* деген тыбыштары ла болуп метатезаланган, аягына ашыкча *н* тыбышы кошулуп, *арслан* түрүнө келген. Азыркы огуз тилдеринде ушундай формасы колдонулат. Кыргыз тилинде *с* тыбышынан кийинки *л* тыбышы прогрессивдүү ассимиляциянын таасири менен *т* тыбышына өтүп, *арстан* болгон. Мындай атка арстан өзүнүн өңүнө жараша ээ болгон. Ал жолборстон, кабылан менен илбирстен куйкул саргыч түсү менен айырмаланат. Кыргыз тилинде арстандын күчтүүлүгүн чагылдырган макалдар бар: *Арстан катуу качырат, жумшак алат. Арстан оозунан жем талашпа. Арстандай күчүң болсо, түлкүдөй куулукту үйрөн. Арстан турган жерге аюу турбайт.* Кыргыз тилинин Жерге-Тал говорунда

бул жаныбар түрк тилиндеги аталышындай *арслан* формасы колдонулат: *Ток доңуздан ач арслан* (макал) [КТДС: 129].

Түрк тилинде бул жаныбар *aslan* деп аталат. Бул тилде да, кыргыз тилинде да *арслан* // *arslan* деген варианттар бар. Бирок *aslan* деген варианты басымдуу колдонулат. Түрк тилинде *aslan* лексемасы катышкан башка түшүнүктөр да бар: *aslan kesilmek* (*күчтүү, чымыр, жемилген*), *aslan süti* (*түрк арагы*), *aslan payı* (*үлүштүн чоңу*). Бул тилде да арстандын күчтүүлүгүн чагылдырган макалдар бар: *Arslan postunda, gönül dostunda* (Жандуу, жансыздардын бардыгынын жакшы сапаттары бар, адам аларды ошол турпатында көрүүнү каалайт); *Arslan kükrese atın ayağı kösteklenir* - Арстан күркүрөсө, аттын аягы титирейт.

Арстандай күчтүү, эр жүрөк, баатыр деген салыштырууларды кыргыз жана түрк тилдеринин кебинен кезиктирүүгө болот.

Kaplan / кабылан- лексемасы. Мышык тукумуна кирген чоң жырткыч жаныбар. Азыр Кыргызстандын аймагында кабылан деген жаныбар жашабайт. Бул сөз аркылуу кыргыздар мышык тукумуна кирүүчү жырткычтардын кайсынысын айтканын да билүү кыйындап калган. Леопард да, гепард да кара чаар келет. Бирок алар бири-биринен кескин айырмаланат. Леопард жыгачка чыгып, суда да сүзө алат. Гепард болсо тырмагы иттин тырмагы сыяктуу келип, мышыктын тырмагындай бүктөлүп турбайт. Ошондуктан ал абдан катуу чуркай алат. Байыркы мезгилди гепарды күчүк кезинен колго багып, үйрөтүп алып, тайган сыяктуу аң улоого пайдаланылган. Кыргыз эли да *кабылан* деп ушул гепарды аташы мүмкүн. Анткени *кабылан* сөзүнүн уңгусун түзгөн *кап* сөзү *карма, тиште* маанисин берген этиш болуп эсептелет. Ал эми *-лан* мүчөсү *арстан, сырттан* сөздөрүндө да катышкан мүчө болуп эсептелет. Азырынча анын мааниси белгилүү боло элек [Сейдакматов, 1988: 124]. Кыргыз, казак, кара калпак тилдеринде баатырлардын эпитеттери катары колдонулат. «Манас» эпосунда Манастын эпитеттеринин бири да - *кабылан*.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө жолборс, илбирс, арстан сыяктуу жырткыч айбандардын жалпы аты - *кабылан* деп берилет. [КТС: 2011: 703]. Ал эми түрк тилинде *kaplan-жолборс* деген түшүнүктү берет. Эки тилде бул жаныбардын аты катышкан фразеологизмдер, макал-лакаптар да жок.

Sirtlan / сыртман - лексемасы. Уйгур, кыпчак, чагатай, түрк, түркмөн, татар тилдеринде *сыртлан*, башкыр тилинде *hyrtlan*; кыргыз тилинде *сыртман* түрүндө кездешет. Көпчүлүк тилдерде чөөнү *сыртман* деп аташат. Бирок кыргыз тилинде жаныбардын эң күчтүүсүн ушундай атаганын көрөбүз. Жомокто бул айбан төмөнкүчө сүрөттөлөт: жонун бүтүндөй тикирейген жал басып, кулагы тикчигий, башы чоң, тумшугу шуштугуйраак келип, башка жырткычтар жей албаган жиликтин башын талкалай чайнап, эти менен жутуп жиберет. Манас жана эпостогу баатырлар көк жал делип ушул жырткычка салыштырылган.

Кыргыз тилинде бул жаныбар жомоктордо айтылуучу качырганын куткарбас, короого сак, мыкты ит катары айтылат [КТС: 481]. Ал эми түрк тилинде болсо омурткалуу айбандардын сүт эмүүчүлөр тобуна кирген, эт менен азыктанган айбан түрү *sirtlan* деп аталат [TS 2, 1974].

Жогоруда көрүнүп тургандай, үч чоң жырткыч жаныбардын аталышында *-лан/-тан* мүчөсү жалганган. Түрк тилдеринин тектештирме тарыхый грамматикасында бул мүчөнүн табияты боюнча мындай деп жазылган: «Нам встретились три названий крупных хищников, явно производные, с одним и тем же словообразовательным элементом (аффиксом) *-лан*, но с затемненной производящей основой, без внешних параллелей; слова раннее-общетюрские, т.е. имеются в древнеуйгурском, но не встречены в рунике; не встречены в виде несомненных рефлексов праформ в як. и чув. Производят впечатление более поздних, возможно, табуистических наименований, словообразовательно затемненных в силу морфологической перестройки» [СИГТЯ, 2001: 158].

Ошентип, *-лан* мүчөсү Э.В.Севортяндын пикири боюнча кыймыл-аракеттин аткарылышын билдирсе, О.Прицактын пикиринче коллективдүүлүктү билдирет. Ал эми К.Сейдакматов азырынча бул курандынын мааниси билине элек деп белгилейт.

Tavşan /коён лексемасы - кемирүүчүлөр тобуна кирүүчү, кулагы менен арткы буттары узун, анча чоң эмес, бакма же жапайы жаныбар. Ал өзүнүн коркоктугу жана көзүнүн кыйшыктыгы менен таанымал.

Кыргызча *корк* сөзү тува тилинде *корт* түрүндө келет. Мына ушул сөздүн *p* тыбышы түшүп калып, аяккы тыбышы *й* тыбышына өтүшүнөн же *p* тыбышы түшпөстөн, аяккы *t* же *k* тыбышы түшүп, *p* тыбышына өтүшүнөн *кой* этиши *корк* этишинин маанисин берип калган. Мына ушундай этиш *куй* түрүндө байыркы түрк эстеликтеринде чагылдырылган [ДТС: 462]. Ага этиштен зат атооч жасоочу *-ан* мүчөсү жалганып, *коён* сөзү келип чыккан [СИГТЯ: 366]. Мындай аталышты кыргыз, казак, каракалпак, алтай кырым-татар тилдеринде кезиктирүүгө болот.

Ал эми түрк тилинде *коён tavşan* деп аталат. Бул сөздүн келип чыгышы жөнүндө түркологдордун ортосунда бир канча пикирлер бар экендигин көрөбүз. А.М.Щербак *tavşan* түрк тилинде төл сөз болуп саналат жана «табыш» - секирүү деген этиштен улам пайда болгон деп белгилейт [Щербак, 1961: 136]. Л.А.Курбанова бул пикирди колдоо менен бирге, байыркы түрк формаларынын *табыш-тавыш чуркоо, секирүү* деген этиш унгудан келип чыккандыгын кошумчалайт [Щербак, 1961: 88].

Коёндун мындай аталышын башка түрк тилдеринен да кезиктирүүгө болот. Бул сөз Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат-ит түрк» сөздүгүндө *табышган* турпатында кездешет. Ушул форма тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурап *довшан* (азербайжан тилинде), *тавишан* (түркмөн тилинде), *тошкан* (уйгур тилинде) деген аталыштарга ээ.

Ушул эле *коён* сөзүн орто кылымдагы эстеликтерден, кыпчак эстеликтеринен жана азыркы түрк тилдеринен кезиктирүүгө болот. Ар

кандай тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап, *куян* (татар, чуваш тилдеринде), *коян* (казак, кара калпак, ногой тилдеринде), *куён* (өзбек тилинде), *хозан* (хакас тилинде) формаларында колдонулат.

Жогоруда байкалгандай, *коён* жана *tavşan* сөздөрү тыбыштык жактан бири-бирине окшошпойт. Кыргыз тилинде жаныбардын аталышында коркоктугу, ал эми түрк тилинде анын кыймыл-аракети негиз болгонун көрөбүз. Кыргыз тилинин Памир говорунда коёнду *тавыскан* деп аталары белгилүү [Мукамбаев, 2009: 847]. Демек, Памир кыргыздарынын тилинде бул сөздүн байыркы формасы сакталып калганы анык.

Puhu - ***Үкү*** лексемасы. Караханид уйгур тилинде *ügi*, *ühi* түрүндө кездешкен. Күндүзү жакшы көрбөгөн, ууга көбүнчө күүгүмдө же түнкүсүн чыгуучу жырткыч канаттуу. Бул куштун аталышы да анын сайраган үнү менен байланышта аталып калган [СИГТЯ: 171]. Үкүнүн түрлөрү: *кыргыз* *үкү*, *мыкый* *үкү*.

Байыркы мезгилдерде *үкү* ыйык деп эсептелчү: *үкү деген ыйык бар, тил билбеген кыйык бар* (ыр). Кыргыздарда ушул канаттуунун жүнү кооздук үчүн же көз тийбесин деп, кыздардын баш кийимине же чабыла турган күлүк жылкынын көкүлүнө тагылат.

Karınca / ***Кумурска*** лексемасы. Абдан көп болуп, топ-тобу менен жашоочу майда жандык.

Түрк тилдеринин ичинен *karınca* деген лексема төмөнкү тилдерде кездешет: байыркы огуз. *qarınca*; чаг. *qarınca*; гаг. *karymja*; Аймактык таралышы боюнча бул лексема огуз сөзү болуп саналат. Мүмкүн *карын* деген сөздөн пайда болгон [СИГТЯ: 184].

Ал эми кыргыз тилиндеги *кумурска* деген термин да башка тектеш тилдерде кездешет: түркм. *gumursya*; кум. *хотурсуа*; тат. *qurmysqa*; алт. *qumurska*; өзб. *qumurska*. Бул сөз байыркы уйгур тилинен кирген. Салыштырылып жаткан эки тилде *кумурсака бел- karınca bel* деген салыштырууну кездештирүүгө болот. Ошондой эле бул лексема катышкан фразеологизмдер да бар. Кыргыз тилинде *кумурсканын улутунганын билет* (*баарын билген адам*), *түрк тилинде болсо karıncaу bile incitmeуen* (*момун, боорукер адам*). Ал эми эки тилде тең бирдей көп нерсени, адамдардын тобун *кумурскадай көп/ karınca yuvası gibi каупатак* деген салыштыруулар бар.

Корутунду бөлүмүндө изилдөөнүн натыйжалары чыгарылды.

Диссертациялык иште тектеш түрк жана кыргыз тилиндеги зоонимдик лексиканы салыштырып иликтөө максаты толугу менен ишке ашырылып, мунун натыйжасында эки тилдеги зоонимдердин толук курамы илимий айлампага киргизилди, үй жана жапайы жаныбар аталыштарынын жасалыш жана аталыш жолдору териштирилди, зоолексиканын тарыхый катмарлары аныкталып, салыштырма контексти ачып көрсөтүлүдү жана мындан алынган илимий натыйжалар, чыгарылган теориялык бүтүмдөр тектеш тилдердеги зоонимиялык аталыштардын жаңыча өңүттөрүн тереңден иликтөөгө жана жана мунун натыйжасында эки тилдин салыштырма-тектештирме

лексикологиясын иштеп чыгууга, котормо, түшүндүрмө, этимологиялык, синонимдик сөздүктөрдү түзүүгө өбөлгө болору аныкталды. Ошол эле маалда байыркы түрк, кыргыз, монгол, арап, фарсы, европа катмарын камтыган жана тарыхый, маданий, ареалдык факторлор менен шартталган эки тилдеги зоонимиялык аталыштар бир катар өзгөчөлүктөрдү да көрсөттү.

Түрк жана кыргыз эли көп кылымдар бою мал чарбачылыгы менен алектенгендиктен, бул элдердин тилинде үй айбандарга байланыштуу аталыштар дээрлик өнүккөн. Анткени жаныбарлардын аталыштарына байланыштуу сөздөрдүн молдугу бул сөздөр аркылуу белгиленген референттер менен реалийлердин ошол элдин чарбачылыгы, жашоо-турмушу үчүн маанилүү экендигин тастыктайт. Бул жагынан кыргыз тилинде түрк тилине караганда жаныбарды жынысына, жашына карай атаган сөздөр дээрлик өнүккөнү байкалат. Сал. койдун бир жашка чейинкиси: кырг. *козу* – түрк. *kuzu*, койдун бир жаштан эки жашка чейинкиси: кырг. *токту* (ургачысы), *борук* (эркеги) – түрк. мындай аталыш жок, койдун үч жаштан төрт жашка чейинкиси: кырг. *кунан кой* – түрк. *анаç коуип*, кырг. *дөнөн кой* – түрк. жок, төрт жаштан беш жашка толгону: кырг. *чар же ирик кой* – түрк. жок; эчкиге байланыштуу аталыштар: эчкинин бир жашка чейинки төлү: кырг. *улак* – түрк. *oğlak*, эчкинин бир жаштан өткөн ургачысы: кырг. *чебич* – түрк. *çebiş*, эки жаштан өткөн биттелген теке: кырг. *серке* – түрк. *serke*, үч жаштан жогору эчкинин биттелген эркеги: кырг. *эркеч* – түрк. *erkeç*, эчкинин эркеги: кырг. *теке* – түрк. *teke*; уйдун эки-үч жаштагы эркеги: кырг. *май торпок*, *кунан торпок* – түрк. жок, жылкыга байланыштуу аталыштар: *кунан байтал*, *бышты байтал*, *бир асый*, *эки асый*, *үч асый*. Бир жаштан өткөн бодо малга *май* сөзү кошулуп төмөнкүдөй татаал сөздөр жасалат: *май торпок*, *май тайлак*, *май бука*. Ал эми түрк тилинде уйдун, жылкынын мындай аталышы кездешпейт. Төөгө байланыштуу аталыштар: энесин эмген тайлак: түрк. *köşek* – кырг. жок, алты айдан бир жашка чейинкиси: түрк. *torum* // *dorum* - кырг. жок, эки жашка караган төө баласы: кырг. *тайлак* - түрк. жок, үч жаштагы төө: кырг. *кунан тайлак* - түрк. жок, төрт жаштагы төө: кырг. *бышты тайлак* - түрк. жок, беш жаштагы төө: кырг. *асый тайлак* - түрк. жок, беш жашка чейинки эркек буура: кырг. *бууржун* - түрк. жок ж.б.

Түрк тилинде мындай номинация, адатта, сыпаттоо жолу аркылуу ишке ашырылат. Маселен, *жолборс*, *коён*, *ит*, *аюу* өндүү үй жана жапайы айбан баласы аталыштары *yavrusu* (баласы) компонентин кошуп айтуу аркылуу уюшулат. Сал. ит баласы: кырг. *күчүк* – түрк. *köpek yavrusu*, кырг. *балапан* - түрк. *kuş yavrusu*, кырг. *мамалак* - түрк. *ayı yavrusu*, кырг. *бөлтүрүк* - түрк. *kurt yavrusu*, кырг. *бачики* - түрк. *tilki yavrusu* ж.б. Бул жана ушул өндүү фактылар, төл кыртышта өнүккөн кыргыз тилинен айырмаланып, түрк тилинде башка маданияттан оошкон номинациялык көрүнүштөр деп бааланууга тийиш.

Кээ бир жаныбардын негизги аталышынан тышкары алардын жынысы, жашы, өңү, мүйүзү, куйругу сыяктуу ар кандай белгилери менен шартталган башка да аталыштары барчылык. Мисалы: *кой* / *коуип* - *кочкор* / *коç*, *эчки* /

keçi - теке / *teke*, *yü* / *inek* - бука / *boğa*, *бээ* / *kısrak* - айгыр / *aygır*, *төө* / *deve* - бура / *buğra*, токту - *toklu*, ак эчки - *beyaz keçi*, кара эчки - *kara keçi*, сары эчки - *sarı keçi*, кызыл эчки - *kırmızı keçi*, көк эчки (көк серке)- *tavi keçi*, сур эчки - *gök keçi*, таргыл эчки - *çizgili keçi*, ак кой - *beyaz koyun*, кара кой - *kara koyun*, кызыл кой - *kırmızı koyun*, кашка кой - *akıtma koyun* ж.б.

Бирок мындай өзгөчөлүк жапайы жаныбарларга мүнөздүү эмес, алар бир же эки гана аталыш менен чектелет: *таутун* - маймыл, *tavşan* - коён, *kaplan* - жолборс, *vaşak* - сүлөөсүн, *geyik* - бугу, *ayı* - аюу, *tilki* - түлкү, *renar arjante* - калтар, *sansar* - суусар, *çakal* - чөө, *sıçan* - чычкан, *sincap* - тыйын чычкан ж.б. Арийне, тигил же бул жаныбардын бир канча аталышка ээ болушу анын турмуш-тиричиликтеги колдонулуш деңгээлине, же элдин диний көз карашына жараша болору анык.

Түрк жана кыргыз тилдеринде үй жаныбарларынын жынысына, жашына, өңүнө байланыштуу атайын аталыштар барчылык. Бирок жапайы жаныбарларда мындай аталыштар кездешпейт. Ошондой эле жапайы айбандардын жынысы жана баласына карата аталыштар сыпаттоо жолу менен берилет: Мисалы: кырг. *ургачы аюу* - *dişi ayı*, кырг. *эркек аюу* / *erkek ayı*, - кырг. *мамалак* / *ayı yavrusu*; кырг. *ургачы түлкү* – түрк. *dişi tilki*, кырг. *эркек түлкү* – түрк. *erkek tilki*, кырг. *бачику* – түрк. *tilki yavrusu*; кырг. *эркек карышкыр* / *дөбөт* – түрк. *erkek kurt*; кырг. *ургачы карышкыр* / *качык* – түрк. *dişi kurt*; кырг. *бөлтүрүк* – түрк. *kurt yavrusu* ж.б.

Түрк жана кыргыз тилинде айбан аталыштары түзүлүшү боюнча морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалат:

I. Морфологиялык жол. Мында эки тилге бирдей окшош курандылар төмөнкүлөр: - *луу* / *-li* мүчөсү: түрк. *keseli ayı* – кырг. *чөнтөктүү аюу*, түрк. *oklu kirpi* - кырг. *чүткөр*, түрк. *karaman* - кырг. *күйруктуу кой*, түрк. *tepeli köstebek*, *aynalı sazan*, *gümüslü böcek* - кырг. *жаркырак коңуз* ж.б. Эки тилде тең *-an* (*-gan*) мүчөсү этиш сөздөргө жалганып зоонимдик аталыштарды жасайт: *yılan*, *sıçan*, *tavşan* ж.б. Ал эми *кабылан* - *kaplan*, *арстан* - *arслан*, *сырттан* - *sırtlan* сөздөрүн жасаган *-lan* мүчөсү тектеш тилдерде кыймыл-аракеттин ээси деген маанини билдирет. Ошол эле маалда кыргыз тилиндеги зооним жасоочу айрым курандылар түрк тилиндеги колдонулбайт: *-ек* мүчөсү жаныбардын балдарына карата айтылган сөздөрдө колдонулат: *кыргыйек* - түлөй элек кыргый балапаны, *коёнек* – коён баласы; *-жын* (*-жин*, *-жун* - *жүн*) мүчөсү - түрк-монгол тилдерине орток *кунаажын*, *мегежин* (чочконун ургачысы), *дөнөжүн* (төрт жашар бодо мал) сөздөрүн жасоочу куранды. *-чар* / *-шар* (*-чер*, *-чор*, *-чөр*; < *шар* - монголчо *бука* деген сөз) мүчөсү жаныбарлардын жаш өзгөчөлүгүн билдирүүчү *букачар*, *текечер*, *бугучар*, *кулжачар*, сыяктуу зоонимдерди жасайт. Бул жагынан эки тилдеги жалпылыктар - *луу* / *-li* мүчөсү менен жасалган зоонимдерди камтыса, айырмачылыктар төмөнкүлөрдү камтыйт: түрк тилинде *-an(-gan)*, *-lan* мүчөлөрүн, кыргыз тилинде *-ек*, *-жын* (*-жин*, *-жун* - *жүн*) мүчөлөрүн. Демек, мындагы жалпылыктар, арийне, эки тилдин тектештиги менен

шартталса, айырмачылыктар ар бир тилдин өз алдынча өнүгүшү жана коңшулаш тилдердин таасири менен шартталат.

II. Синтаксистик жол. Зоонимдердин мындай жол менен жасалышында төмөнкүдөй моделдер орун алат: а) *сын атооч+зат атооч* модели. Бул модель менен жасалган зоонимдер эки тилде тең дээрлик арбын. Мындай аталыштардын бир компонентин көбүнчө өң-түстү билдирген сөздөр түзөт: *кызыл карышкыр - çakal, күрөң аюу - kahverengi ayı, кара кийик, сары чычкан, ала мойнок, ак аюу - beyaz ayı, yeşil boğa, beyaz tilki, boz ayı, kara kirbağası - курбака, кара куйрук, чаар ач күсөн, ак жылан кара чаар жылан, сары жылан, кара жылкы, ак калтар, кызыл калтар, кызыл кийик, жапайы эчки, ач күсөн, көк өгүз, ак кой, кызыл кой, кара кой* ж.б. Демек, мындай модель аркылуу түзүлгөн айбан аттары өңү-түс белгиси боюнча мотвдешет; б) *сан атооч+зат атооч* модели. Кыргыз тилинде мындай моделдин негизинде пайда болгон айбан аталыштары түрк тилине караганда бир канча сөзгө бар: *кырк аяк, төрт түлүк, беи түлүк, kırkayak, миң аяктар* – көп аяктуу муунак буттуулардын бир чоң тукуму; в) *зат атооч + зат атооч* модели: *deniz ayısı, deniz aygırı, deniz kestanesi, deniz aslanı, deniz ineği, ок жылан, yıldız böceği, жылдыз курт, cennet kuşu, cennet balığı, жылкычы кучкач – çobanaldatan, өрмөкчү чымчык, төө куш, эшек курт, kunduz böceği - кундуз кур.* Мындай моделде түзүлгөн зоонимдер эки тилде арбын кездешет, ал негизинен айбандардын жашаган жерин, сырткы келбетин сүрөттөөдөн келип чыккан.

Айбан аталыштарынын жасалышына негиз болгон мотивация кубулушу да эки тилде тең дээрлик өнүккөнү байкалат. Салыштырып жаткан тилдерде айбан аталыштарынын жасалышына өзөк болгон төмөнкүдөй мотивациялык белгилер орун алат:

1) Түрк жана кыргыз тилинде айбандын, өзгөчө үй жаныбарынын жынысына карата айтылган лексемалар арбын. Алсак, *кунажын, бука; бээ, айгыр, кой, кочкор* ж.б.

2) Түрк жана кыргыз тилинде малдын жаш өзгөчөлүгүнө мотивдешкен атайын лексикалык катмар бар. Мисалы: *oğlak / улак* - эчкинин бир жашка чейинки төлү; *çebiç / чебиç* - эчкинин бир жаштан өткөн ургачысы, *dana /мана* - бир жаштан өткөн эркек торпок, *тай* - бир жаштан өткөн бодо мал: *тай торпок, тай тайлак, тай бука.*

3) Бир катар жаныбардын аты үн тууроо принциби менен пайда болгон: *эчки маарак сірсір böceği – саратан, куркулдай, чымчык, күкүк, үкү, карга, каз, коңуз, чыйырчык, карга,* ж.б.

4) Түрк жана кыргыз тилинде айбандын өң-түсүнө мотивделген бир топ аталыштарды көрүүгө болот: *ak balık - ак балык, akkelebek - ак көпөлөк, aksungur - ак шумкар, ak kuş - ак куш, ak maral - ак марал, beyaz tilki- ак түлкү, bozayı, bozbakkal, bozdoğan, boz ördek, boz yürük, boz çekirge, боз ам, боз бээ, боз кой, бозум, kara leylek, karasinek, kara tavuk, kara akbaba, kara karga, kara sağan, karakuş, kara kurt, кара чымын, кара чыйырчык, кара буура, кара курт, кара куш кара чаар жылан, кара кунас, alabalık, alageyik, ala*

karga, ala dana (балыктын аты), ала куш, тору ала, чаар ала, боз ала, ала курт, ала канат, ала карга, ала жөргөмүштөр, ала канаттар, ала кокуй өрдөк, ала конуздар, ала күзөн, ала мышык ж.б

5) Кээ бир жаныбарлардын аталыштары алардын негизги белгилери менен да аталат: *tepeli akbaba - таз жору, tepeli bülbül, tepeli horoz, tepeli deve kuşu tepeli tougar, таз жору, тери канат, kerkenez- күйкө,*

6) Айбан аталыштары алардын жашаган жерине, аймагын карата да берилген зоонимдер: *bozkır kedisi - талаа мышыгы, bozkır koyunu - тала койу, bozkır tavuğu - тала тоогу, bozkır antilopu, талаа чычканы, талаа тааш бакасы, su tavuğu, su samuru - суу кундузу, суу жылан, dağ aslanı, dağ sıçanı, dağ tekesi, çakıl kuşu - шагыл кушу, кум жыла, тоо эчки, тоо теке, ardıç kuşu – четин таркылдагы.*

7) Зоонимдик аталыштардын ичинде айбандын сырткы келбети, көлөмү, дене түзүлүшүнө карата да айтылган сөздөр бар: *çoban aldatan –кучкач (кичинекей куш), domuz – чочко, sivrisinek – чиркей, айры куйрук, айры төө, балта тумшук, кайчы тумшук, өрдөк тумшук, темир канат, бор бааш, боз бааш, токол уй, токол эчки (мүйүз өспөгөн) сокур чычкан, көр чычкан, kör sıçan, kör köstebek, kör yılan, kör fare ж.б.*

8) Айбан аталыштарында компаративдик мотивация өзгөчө орунга ээ. Бул принцип боюнча, бир жаныбар экинчи бир жаныбарга окшоштуруп аталган айбан аталыштарын өзүнчө топко бөлүштүрүүгө болот: *örümcek kuşu - жөргөмүш кушу, sinek kuşu - таранчы түрүнөн бир куш, at sineği, балык, эчки маарак, төө куш, эшек курт, kunduz böceği - кундуз курт, çekirge kuşu - чыйырчыктын бир түрү, çekirge ötleğini –короолунун бир түрү.*

9) Зоонимдердин дагы өзгөчө тобун адам ишмердүүлүгүнө окшоштурулуп айтылган сөздөр түзөт: *Kuyruksallan - жылкычы чымчык, жылкычы кучкач – çoban aldatan, өрмөкчү чымчык,*

10) Түрк жана кыргыз тилинде элдик ишенимдерге негизделген айбан аталыштарын да кезиктирүүгө болот: *байкуш, эжеке бээ саа, эчки эмээр - kecisağan, эл кайда көчөт - uşiç böceği.*

11) Зоонимдердин дагы бир тобунун аталышы алардын азыктануусуна карата аталган: *жибек курт, karınca kuşu - кумурска жегич, balık kartalı - балык жеген бүркүт, arı kuşu - аарычыл кушу, biğdayçıl - буудайчыл.*

12) Кээ бир айбандар күндүз, кээ бири түнкүсүн жашоо-тиричилигин өткөрүшөт. Мына ошол өзгөчөлүгүнө карата да аталышка ээ болгон: *түнкү көпөлөк.*

13) Айбандардын кыймыл- аракетине карата айтылган атоолор да бар: *kiři- кирпи, арпачы, тарпчы.*

14) Кээ бир айбан аталыштары адамдын эстетикалык кабыл алуусуна жараша келип чыккан: *ок жылан, yıldız böceği, жылдыз курт, cennet kuşu, cennet balığı, жаркырак коңуз, таз кара, таз жору*

15) Ошондой эле айбандардын символикалык аталыштары да бар: *Mısır tavuğu (үндүк), Mısır turnası (убис), muhabbet kuşu - махабат кушу. murabut kuşu, бейши чымчыктары,*

16) Кыргыз тилинде айбандардын жытына да мотивдешкен аталыштарды көрүүгө болот: *сасык үнүп / çavuş kuşu, сасык күзөн, сасык күйкө ж.б.*

Түрк жана кыргыз тилинде зоонимдер фразеологизмдерди да уюштуруп, ассоциациялык маанини туюндурат. Булардын колдонулушу эки тилде тең дээрлик арбын: Кумурсканын улутунганын билет (баарын билген адам), түрк тилинде болсо *karıncayı bile incitmeуен* (момун, боорукер адам). *Yılanın kuyruğuna bastak* - жыландын куйругун басуу; ичтен чыккан ийри жылан; жылан өлтүрөйүн десе таш алып бербейт; жыландын башын чыгаруу; чала өлтүргөн жыландай; жылан сыйнап кетти; *yılanın başını küçükken ezmeli* - жыландын башын кичинесинде жанчыш керек: *yılan hikayesi* - бүтпөгөн жомок, чыр; *yılan ketiği* - жүрөк сүйгөн иш.

Түрк жана кыргыз тилиндеги зоонимдик аталыштарды салыштырып иликтөөнүн натыйжасында төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр аныкталды:

1) формасы жана семантикасы жактан дал келген сөздөр: *arı / аары, aygır/ айгыр, at / ат, balık/ балык, bit / бит, kaz / каз, kançık / канчык, karakuş / каракуш, karga / karga / карга, keklık / кекилик, kırpi / кирпи, kuzgun / кузгун, kulun / кулун, kunduz / кундуз, kuş / куш, gukuk / күкүк, kırkayak / кыркаяк, tay / тай, taylak / тайлак, teke / теке, turna / турна, çebiç / чебич, lâçin / ылаачын ж.б.;*

2) фонетикалык жактан белгилүү даражада өзгөрүүгө учураган, бирок семантикасында бирдей маани сакталган сөздөр: *ayı/ аюу, boğa / бука, bülbül / булбул, buğra / буура, domuz / доңуз, уарalak / жапалак, yılan / жылан, yilki / жылкы, katır / качыр, geyik / кийик, kuzu / козу, koyun / кой, horoz / короз, buzagu / музоо, öküz / өзүз, ördek / өрдөк, fil / фил, sırtlan / сырттан, toklu / токту, tavuk / тоок, tavus / тоос, toygar / тойгор, tilki / түлкү, oğlak / улак, çekirge / чегиртке ж.б.;*

3) жазылышы, айтылыш боюнча эки тилде тең бири-биринен айырмаланган сөздөр: *айры куйрук - çaylak, ала кийик - siğın, ачкүсөн - kоkarca, байтал - kısırak, балапан - kuş yavrusu, бачики - tilki yavrusu, безбелдек - küçük toy kuşu, бугу - geyik, ren geyiği, бүркүт - kartal, бөдөнө - bildırcın, бөрү - kurt, ийнелик – kız böceği, ум - körek, кумурска - karınca, кыргоол - sülün, мышык - kedi, суур - köstebek, сүлөөсүн - vaşak, майган - tazi, такай - sıra, таранчы - serçe, ташбака - kaplumbağa, тоңкулдак - ağaçkakan, чөө - çakal, чиркей – sivrisinek ж.б.*

Ошентип, диссертациялык изилдөөдө кол жеткирилген жогорудагы илимий натыйжалар лингвистикадагы антропо-этно-когнито-лингвистикалык парадигманын алкагында бул багытта жаңыча изилдөөлөрдүн аткарылышын шарттайт.

**Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде
чагылдырылды:**

1. Айдогмуш, Э. *Им* тукумунун кыргыз-түрк тилдик парадигмасы [Текст] / Э.Айдогмуш // К.Карасаев атындагы БГУнун Жарчысы. - 2012. - №3 (23). - 185-186-б
2. Айдогмуш, Э. Кыргыз жана түрк тилиндеги зоонимдердин жалпылыктары жана айырмачылыктары [Текст] / Э.Айдогмуш // К.Карасаев атындагы БГУнун Жарчысы. - 2012. - №3 (23). -189-191-б
3. Айдогмуш, Э. Унаа аталыштары жана ага байланыштуу сөздөр [Текст] / Э.Айдогмуш // *Alatoo Academic Studies*. - 2013. - №1 (8). - 43-47-б
4. Айдогмуш, Э. Түрк жана кыргыз тилиндеги үй айбанаттарынын структурасы жана семантикасы [Текст] / Э.Айдогмуш // *Alatoo Academic Studies*. - 2013. -№1 (8). -114-119-б
5. Айдогмуш, Э. Кыргыз жана түрк тилиндеги *коён* жаныбарынын аталышынын жалпылыктары менен айырмачылыктары [Текст] / Э.Айдогмуш // К.Карасаев атындагы БГУнун Жарчысы. - 2013. - №1 (24). - 139-140-б
6. Айдогмуш, Э. Түрк жана кыргыз тилиндеги курт-кумурска аталыштары [Текст] / Э.Айдогмуш // Кыргыз тили жана адабияты. - 2013. - №22. - 144-146-б.
7. Айдогмуш, Э. Түрк жана кыргыз тилдеринде куш аталыштары [Текст] / Э.Айдогмуш // Кыргыз тили жана адабияты. - 2013. - №22. - 154-156-б.
8. Айдогмуш, Э. Кыргыз-түрк маданиятындагы айбандар жана айбан аталыштарынын орду [Текст] / Э.Айдогмуш // К.Карасаев атындагы БГУнун Жарчысы. - 2013. - №2 (25). - 53-55-б
9. Айдогмуш, Э. Исторические пласты названий животных [Текст] / Э.Айдогмуш // *Тюркология. – Тюркстан*, 2014. - № 67. – С. 8-14.

Эрдал Айдогмуштун
« **ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЗООНИМДЕР** »
деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча
филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *зоонимдер, мотивация, номинация, этимология, этнолингвистика, зооморфизм, лексика, түр, катмар, жаныбар, айбан, куш, жырткыч, мал, жапайы, курт-кумурска, маданият, фразеологизмдер.*

Изилдөөнүн объектиси - Түрк жана кыргыз тилдериндеги зоонимдик аталыштар.

Диссертациялык иштин максаты - түрк жана кыргыз тилиндеги зоонимдерди өз ара салыштырып изилдөө аркылуу алардын ортосундагы жалпылык жана айырмачылыктарды аныктоо.

Илимий иштин изилдөө методдору. Изилдөөдө салыштырма, тарыхый-тектештирме, сыпаттама, компоненттик илик жүргүзүү, этнолингвистикалык, семасиологиялык жана ономасиологиялык ык-амалдар колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Түрк жана кыргыз тилдериндеги зоонимдик атылыштар салыштырма өңүттө биринчи жолу атайын изилдөөгө алынды. Эки тилдеги зоонимдер тематикалык топторго бөлүштүрүлүп, тектик жанан түрдүк аталыштарга ажыратылып, алардын аталыштарынын мотивдери жана этимологиясы талдоого алынды. Ошону менен бирге эки тилдеги зоонимдик аталыштардын жалпылык жана айырмачылыктары көрсөтүлдү.

Колдонулуш чөйрөсү. Диссертациялык иштин материалдарын жана жыйынтыктарын түрк жана кыргыз тилдеринин лексикология, этнолингвистика боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүүдө пайдаланса болот.

РЕЗЮМЕ

на диссертацию Эрдал Айдогмуш на тему
«ЗООНИМЫ В ТУРЕЦКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ»,
представленной на соискание ученой степени
кандидата филологических наук по специальности 10.02.06- тюркские языки

Ключевые слова: зоонимы, мотивация, номинация, этимология, этнолингвистика, зооморфизм, лексика, пласт, животное, зверь, вид, птица, скот, дикий, насекомое, культура, фразеологизм.

Объектом исследования являются зоонимы в турецком и кыргызском языках.

Цель исследования – сравнительно-сопоставительный анализ названий животных в турецком и кыргызском языках, их сходства и различия.

Методы исследования. В исследовании использованы метод компонентного анализа, сравнительно-историческое сопоставление, метод этимологического анализа, семасиологические и ономасиологические способы.

Научная новизна состоит в том, что в ней впервые проведено сопоставительное исследование зоонимов в турецком и кыргызском языках. В результате зоонимы разделены по тематике, по видам, определены причины и условия названия животных. Новизна исследования заключается так же в определении общего и особенного в названиях и в происхождении названий некоторых животных.

Сфера использования. Результаты и материалы диссертации имеют научное-исследовательское, обучающее и практическое значение. Данная работа может послужить теоретической основой для дальнейшего исследования турецкой и кыргызской лексикологии, этнолингвистики. Выводы и предложения могут быть использованы в разработке факультативных курсов, подготовке учебных и методических пособий для студентов филологического факультета.

ABSTRACT

Of the thesis in partial fulfillment of the requirement for the degree of Candidate of Philological sciences Speciality 10.02.06 – Turkic languages

«ZONIMS IN TURKISH AND KYRGYZ LANGUAGES»

by Erdal Aydogmush

Key words: *zoonims, motivation, nomination, etymology, ethnolinguistics, zoomorphism, lexica, animal, beast, kind, bird, cattle, wild, insect, culture, phraseology.*

The object of the research work is zoonims in Turkish and Kyrgyz languages.

The main purpose of the dissertation is comparatively-comparable analysis names of the animals in Turkish and Kyrgyz languages.

Research methods. The methods of component and comparative-historical analysis, ethnolinguistic, as well as semasiological and onomasiological methods have been used in this research.

Scientific novelty of research. The paper for the first time analyzes zoonims comparatively in Turkish and Kyrgyz languages. As a result zoonims divide on subjects, on kinds, reasons and terms of the name of animals are certain. A research novelty consists similarly in determination general and special in the names and in the origin of the names some animals.

Research practical importance. Results and materials of dissertational have thesis scientific-research, educational and practical importance. They can be a theoretical basis for further study of and Turkish and Kyrgyz lexicology, ethnolinguistics, as well as can widely used in teaching such subjects as The Contemporary Turkish and Kyrgyz Language, Lexicology, Study of Culture, Ethnolinguistics, Ethnography in higher educational institutions in philological specialties. Materials and results of this thesis can be used when writing historical vocabulary of the Turkish and Kyrgyz language, in preparing etymological, ethnographical and definition dictionaries as well.